

Едуард Щербенко

НАЦІОНАЛЬНЕ ПРИМИРЕННЯ ЯК МОМЕНТ СОЛІДАРИЗАЦІЇ У ВЛАДНО-ОПОЗИЦІЙНОМУ ВИМІРІ ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ

Проблема примирення розглядається в статті як один з ключових моментів політичного дискурсу. В цьому контексті аналізується досвід українсько-польського примирення і ставиться питання про спадщину неконкурентної системи в українському уявленому.

Ключові слова: політичний дискурс, примирення, уявлена спільнота.

Scherbenko E. The national recociliation as a moment of solidarisation in 'power-opposition' dimenshion of political discourse. The article is devoted to the problem of reconciliation as one of the key points of modern political discourse. In this context we analyze the experience of the ukrainian-polish reconciliation and raise the qestion of soviet system succession for Ukraine as imagined community.

Key words: imagined community, political discourse, reconciliation

Тема примирення, яка актуалізувалася в українських дискусіях після анексії Криму і початку АТО на території Донбасу, торкається самого існування України як держави. Особливістю цієї проблеми, на яку найперше звернемо увагу, є те, що до моменту загострення подій вона, судячи з відсутності її в рейтингах опитування громадської думки, сприймалася як загалом розв'язана в українському суспільстві. З державами й народами, стосунки з якими під час Другої світової виявились обтяжені кровопролиттями – як Німеччиною й Польщею, були встановлені партнерські (стратегічні) стосунки, місця пам'яті впорядковувалися, лідери держав, як українські і польські президенти, регулярно згадували про те, що розбрат минулого ніколи не повинен повторитися. Здавалося, ця тематика остаточно перейшла в розряд рутинної, яка може мати лише академічний інтерес. Окремі заяви тих чи інших політиків

сусідніх держав, як і українських, що намагалися перевести цю проблематику в центр порядку денного, не сприймалися всерйоз широким загалом. Зрештою, доходило того, що тема, яка відіграє наріжну роль у консолідації громадянського суспільства, могла ставати «картою», яку розігрували для вирішення тактичних питань (як у випадку звернення частини депутатів ВР до польського Сейму із закликом засудити учасників Волинської трагедії з українського боку: пор. це з класичною формулою «прощаємо і просимо прощення»). Очевидно, уявлення про те, що по суті це гра з вогнем, у правлячої верхівки, як і громади в цілому, не було.

Отже, нині, коли розвиток подій виявив недостатність наявних підходів до проблеми примирення і вона має бути продумана повному, необхідно звернутися до фундаментальних її підвалин; і тут не обійтися без розгляду її в світовому контексті. Матеріал, якого нам доведеться торкнутися, надзвичайно різноманітний і повною мірою неосяжний; ми спробуємо виділити в ньому саме ті моменти, які допомагають подолати згадану недостатність і наблизити практичне розв'язання проблеми.

Підходячи до теми в аспекті дослідження українського політичного дискурсу і, зокрема, владно-опозиційної взаємодії в ньому, ми спробуємо в межах цього підходу виявити свого роду «логістику» проблеми. Нас цікавитимуть, по-перше, основоположення розгляду проблеми примирення, її актуалізації в модерному політичному світі, що задає горизонт нашого аналізу; по-друге, шляхи інституціоналізації її в національному дискурсі (вищим рівнем якого стає діалог влади й опозиції), завдяки чому джерела загроз існуванню нації перетворюються на ресурси її зміцнення.

Національне й міжнаціональне примирення стало характерною ознакою сучасного світу. Популярний сайт Вікіпедія наводить дані про десятки комісій з примирення/порозуміння на всіх континентах. І симптоматично, залагодження наслідків того, що виливалося вже не війнами, а «чистками» (етнічними, конфесійними і под.), охоплює й символічні заходи: коли споруджуються меморіали, подібні Долині полеглих в Іспанії, або глава держави опускається на коліна в місці пам'яті (маємо на увазі епізод з Віллі Брандтом).

Скориставшись симптоматологічним підходом, виявимо за ідеєю «чистки» волю-до-чистоти. Сам по собі символ чистоти,

очевидно, є позитивним: ми знаходимо обряди очищення на найдавніших стадіях розвитку людства й у високих цивілізаціях (пор. сюжет з Орестеї для грецької і з цапом-відбувайлом для юдейської). Проте сьогодні ідея чистоти з релігійною конотацією асоціюється насамперед з фундаменталізмом, – на який і покладають відповідальність за «чистки». Але виявлений ним вектор прагнення до чистоти (як коли б вона була готовою у традиції і потребувала лише видалення «наносного») не є єдиним і необхідним.

Пояснимо це, скориставшись моделлю відомої притчі. Людина, яка догодила Богові й за винагороду дістала можливість задати будь-яке питання, попросила показати істину. Їй показують колесо з незчисленними різнокольоровими стрічками. Далі воно починає обертатися, все швидше і поступово кольори зливаються у біле світло. – Оце, – каже Бог, – і є істина.

Відзначивши цю альтернативу «чистоти-у-сходженні», виділимо в зв'язку з нею таку характерну ознаку сучасної цивілізації, як інституціоналізація феномену мистецтва з його катартичним елементом (зокрема через художню освіту і художню самодіяльність). Завдяки цьому «пересічний» актор світової економічної системи, де творчість перетворюється на один з ресурсів, творячи також за законами гармонії, реалізує і зазначену «волю-до-чистоти».

Але саме на шляху становлення цієї модерної системи, на переході до неї від традиційного суспільства й вивільнялися сили, які, вийшовши з-під контролю, призвели до деструкції цілих суспільств, зокрема й етнічних та інших «чисток». Розглянемо цей момент в історичному плані.

Природним хронологічним кордоном тут виступають Американська й Французька революції, які спричинили принциповий зсув в уявленнях щодо суверенітету, переосмисленого як суверенітет народу. Одним з суттєвих моментів цього процесу є творення «уявлених спільнот» (тут ми спираємося на відому концепцію Б.Андерсона), зокрема через складання таких інститутів, як національна школа, національний театр тощо.

І тут ми бачимо пункт, який в історичних умовах модернізації виступив джерелом руйнівних для цивілізації ризиків. Позначимо його через розрізнення ідей та ідеологій.

Якщо ідея (й ідеал) передбачає відкритий горизонт дискусій – пор.: «мають бути розділення між вами, щоб виявилися вправніші»; ідеологія постає у зафіксованому комплексі догм, гасел, зрештою у катехізисі. І тут-таки вкажемо на неприпустимість подібного спрощення: коли йдеться про модернізацію всього суспільного життя, емансипацію мільярдів у всьому світі, з великою мірою варіювання умов, – горизонт має лишатися відкритим.

Ми не розглядаємо виродження ідей в ідеології як неминуче явище і пояснюємо його в конкретних умовах європейської модернізації на межі XIX – XX ст. насамперед катастрофічними наслідками Першої світової війни. Внаслідок ситуації, коли поєдналися нові індустріалізовані методи ведення воєнних дій, наближені до зброї масового ураження – й організаційні структури «старого порядку», де управлінські верстви водночас становили військову ієрархію, – масова загибель верств освічених класів більшості тодішніх європейських суспільств призвела до катастрофічного зниження в них рівня рефлексивності у суспільних комунікаціях (див. зокрема роботу англійського історика Д.Лівена «Аристократія в Європі» [1]). В цих умовах владу змогли здобувати маргінальні угруповання з вищим рівнем мобілізації, яким вдавалося монополізувати суспільні комунікації, поєднуючи популістську програму (основою якої ставало спрощення певних теоретичних концепцій до рівня гасел: пор. формули «експропріація експропріаторів» і «грабуї награбоване») і терор проти незгодних. З певного моменту тотальної мобілізації наступна світова війна стала неминучою.

Разом з тим, поряд з подібними руйнівними для світу процесами й тим яскравіше на їх фоні, набирають сили імпульси, протилежні їм за вектором; принциповою ознакою яких є орієнтація на мир через *поділену відповідальність*.

Ми звернемося тут за прикладами до такого авторитетного нормотворчого джерела, як Нобелівська премія миру (НПМ) з її триваючим «дискурсом примирення». Характерним для нього поступово стає зміщення уваги до захисту прав людини, що виявляє зміну меж уявленого щодо припустимого/неприпустимого, реального й нереального в модерному суспільстві. Так, фундатор Міжнародної амністії лондонський адвокат П. Бененсон у першому своєму виступі звертається до читачів: «Відкрийте газету будь-

якого дня тижня, і ви прочитаєте про те, що десь у світі люди піддаються ув'язненню, тортурам і стратам через неприйнятні для уряду переконання». Розказавши про вісьмох «забутих в'язнів», він закликав групи громадян взяти під захист в'язнів із західних країн, радянського блоку і «третього світу».

А лауреатка НПМ з Північної Ірландії М. Корріган, громадянська активістка, яка разом з колегою під час загострення конфлікту між католицькою й протестантською спільнотами у 1970-х започаткувала Співтовариство мирних людей, казала: «Ми глибоко віддані політиці ненасильства. Тим, хто називає нас наївними ідеалістами, ми заперечуємо: тільки ми реалісти. Ті ж, хто зберігає відданість мілітаризму, штовхають до повного самознищення людського роду». Отже, змінюється ключова межа між реальним/нереальним і проходить вона щодо *нижнього* краю, відраховуючи від неприпустимого, – якого ми всі разом маємо не припуститися.

Серед принципів віх історії НПМ можна відзначити вшанування у 1960-х, на фоні розпаду світової колоніальної системи, Альберта Лутулі, політичного діяча ПАР, який очолював спротив чорної більшості системі апартеїду ненасильницькими засобами, і Мартіна Лютера Кінга (що, по суті, закриває сторінку «расового питання» в інтелектуальних дискусіях Заходу). Як інший приклад фундаментального зсуву згадаємо відзначення організації «Лікарі світу проти ядерної війни» (1985), співзасновниками якої виступили американська й радянська сторони, попри сприйняття їх того часу як непримиренних антагоністів. Це якнайкраще демонструє загальний напрям світової «думки про мир»: виявлення найпростіших зв'язностей людської цивілізації, які немислимо порушувати; – й відрефлектування їх стає точкою опори для порозуміння й солідарного відвернення вселюдської руїни.

Зсув до проблематики захисту прав людини суттєвим чином змінює й *предметне поле* примирення. Зокрема, все більшої ваги набуває екзистенційний його складник, як *прощення*, котре виступає по суті єдиним засобом остаточного залагодження соціальних й духовних катастроф, що доступний людині і продовжується у персональних долях і наративах.

Розповідаючи про подолання наслідків жорстоких конфліктів, супроводжуваних «чистками» – в Боснії, ПАР, Руанді,

Сомалі (а також тих, що залишила Друга світова), М. Хендерсон у книзі «Прощення. Розриваючи ланцюги ненависті» [2] наводить свідчення, поєднані спільним принципом: глибинного особистісного досвіду, подібного народженню нової людини; прозріння, коли іншого (опонента) бачать як таку саму, опановану надідеєю, людину.

На прикладі лише одного (1998) року автор дає панораму ширення процесів примирення світом (і тут ми можемо бачити, в який контекст вписані процеси примирення в Україні):

Влада, церква, громадські організації Австралії попросили вибачення у корінного народу цього континенту за те, що в минулому відбирали у них дітей та піддавали їх жорстокому поводженню.

Об'єднана церква Канади принесла подібні вибачення корінним жителям Америки за зловживання в школах, що перебували під патронатом церкви.

Прем'єр-міністр Японії перепросив колишніх британських військовополонених за жорстоке поводження з ними.

Президент Італії попросив вибачення у народу Ефіопії за окупацію території цієї країни.

Папа Римський попросив прощення у євреїв за те, що Церква не чинила належного спротиву нацистам під час Другої світової війни.

У Північній Ірландії було підписано договір «Страсної п'ятниці», лідери католицьких і протестантських владних кіл, котрі уклали його, стали лауреатами Нобелівської премії миру.

Тимчасова мирна угода була підписана на Близькому Сході.

У ПАР була опублікована доповідь Комісії зі справедливості і примирення.

Прем'єр-міністр Великої Британії виступив у парламенті Ірландії і вибачився за ту роль, яку відіграла його країна під час страшного голоду, який трапився 150 років тому.

Президент Клінтон попросив вибачення в Африки за работоргівлю.

Президент Аргентини вибачився перед британцями за війну навколо Фолклендських (Мальвінських) островів... [2, 46–47]

Відзначимо часовий діапазон подій, охоплених акціями вибачення, які сягають кількох сотень років. Чим пояснюється такий розмах?¹

Ми повернемося до цього питання дещо пізніше, а зараз звернемо увагу на момент спільності зі світовим контекстом у вітчизняному досвіді.

Проблематика примирення приходить в Україну насамперед через реалії польсько-українського діалогу, який у свою чергу принципово визначається процесами євроінтеграції. Норми, які опановує Польща на шляху до ЄС, стають її засновками її відносин з Україною. Так, за модель для польсько-українського порозуміння було обрано польсько-німецьке примирення з відомою формулою «прощаємо і просимо прощення». Це дозволило торкнутися й найбільш болісних сторінок минулого, якими стали події на Волині під час Другої світової (часом звані «волинською різаниною») і повоєнні переселення – т.зв. операція «Вісла».

Завдяки виконаній дослідниками обох країн роботі сторонам вдалося, встановлюючи картину подій, виробити спільні підходи до їх усвідомлення. Зокрема, до наріжних причин було віднесено те, що польське й українське підпілля в умовах окупації часів Другої світової діяли, переважно керуючись моделями національних рухів XIX ст. з характерним для них ідеалом творення по суті моноетнічної держави в традиційних кордонах розселення

¹ Ще виразнішою картина стає, коли звернемося до діяльності Папи Римського Івана-Павла II, який протягом служіння більш як сто разів приносив вибачення, що торкалося таких найдавніших сторінок історії Церкви, як засудження Лютера, Бруно, Гуса, дії інквізиції, місіонерів, хрестові походи. Найбільшою з таких акцій стала урочиста меса *Mea culpa* у соборі св. Петра у Ватикані 12 березня 2000 року, під час якої відбулося загальне покаяння і «очищення пам'яті» щодо нетерпимості й насильства, здійснених проти інакомислячих; покаяння в організації релігійних війн, у гріхах проти прав народів – неповазі до інших культур і релігій; у переступах проти людської гідності, проти жінок, проти окремих рас і народностей... – усе, що було чинено християнами за минулі століття. «Ніколи більше служіння істині не увійде в протиріччя з любов'ю до ближнього; ніколи більше не буде дій проти єдності церкви; жоден народ ніколи більше не буде ображений; більше ніколи Церква не вдасться до засобів насильства; ніколи більше не дозволить собі дискримінації, репресій, презирства до бідних і знедолених», – промовив Папа Іван-Павло II [3]. Скидається на те, що вся історія Церкви як живого цілого була піддана перегляду в світлі очищення, – хоча не забуття.

етносу. Досягти компромісу на таких засадах (попри спроби представників сторін вести переговори під час конфлікту) виявилось неможливим. Додатковим чинником загострення стали умови війни, що несли з собою надзвичайне зниження рівня гуманності в стосунках між спільнотами.

Проте, як уже згадувалося, обидві сторони сьогодні визнають, що центр ваги в стосунках лежить не в минулому, а в майбутньому, в т.ч. через входження обох країн до нової Європи. Це дозволило акцентувати не на жорстокості дій, чинених представниками тієї чи іншої сторони, а на моментах людяності, збереження людського обличчя в нелюдських умовах (на цьому особливо наголошують й представники церков). У проведенні круглих столів істориків, діалозі інтелектуалів, облаштуванні місць пам'яті на території двох країн (у цих вшануваннях, як правило, беруть участь лідери держав) поступово виробляється дискурс примирення, коли нові покоління поляків і українців, подібно поколінням французів і німців, німців і поляків, набувають досвіду спільності у прощенні.

Через такі акції, як спільна заява президентів Польщі й України «До порозуміння і єднання» 21.05.1997 р., спільна заява «Про примирення – в 60-ту річницю трагічних подій на Волині» 11.07.2003 р., відкриття меморіалів, як воїнам Української Галицької армії та польських військових поховань 1918–1920 рр. на Личаківському цвинтарі у Львові, започаткування Українсько-Польського форуму партнерства (2011) та подібні їм, пролягає шлях до спільної польсько-української й водночас загальноєвропейської пам'яті на ґрунті примирення. Камертоном до цього можуть служити не раз згадані лідерами держав слова Папи Римського Івана-Павла II: «Нехай прощення – дароване й отримане – розіллється, немов цілющий бальзам, у кожному серці. Нехай усі будуть готові поставити вище те, що об'єднує, а не те, що розділяє, щоб разом будувати майбутнє, засноване на взаємній повазі, на братерській співпраці та істинній солідарності».

Важливо, що творення цього дискурсу йшло на рівні не лише політичного класу, а й у колах інтелектуалів, зокрема на сторінках авторитетних часописів громадської думки: згадаємо тут спеціальні видання відомого часопису І («Волинь 1943. Боротьба за землю»)

або газети День («Війни і мир, або Українці – поляки: брати/вороги, сусіди...» [4]).

І тепер повернемося до поставленого вище питання: чому в процесах примирення, що спостерігаємо повсюдно в світі, правилом стає перегляд у цьому світлі пам'яті спільнот, яка сягає й тисяч літ?

Спробуємо дати відповідь, спираючись на модель уявленого, запропоновану в класичній праці Б.Андерсона, і для цього звернемо увагу на подію, яку умовно назвемо «поворот 1968-го».

Ми охарактеризуємо його через констеляцію різного плану чинників з перехрещенням їхніх детермінацій, що породило нові сингулярності, на кшталт «генерації 1968-го» (яку дехто з дослідників розглядає як перше глобальне покоління – див. роботу М.Курланскі [5]).

1. Насамперед, вкажемо на завершення періоду модернізації світової економіки, що тривав від доби промислової революції XVIII – XIX ст. (індустріалізація, урбанізація, масове суспільство та ін.), який в поєднанні з розбудовою інститутів соціальної держави спричинив кумулятивний ефект: уперше в історії людства було подолано загрозу голоду (де-факто в європейських суспільствах з модернізованою економікою; технічно досяжним це стало для всього світу).

2. Це, в свою чергу, створило можливість зсуву до т.зв. пост-матеріальних цінностей (на кшталт самореалізації, користуючись пірамідою Маслоу), яка актуалізувалася в ході протестів, спричинених «авторитарною модернізацією» в умовах розпаду колоніальної системи (подібно війні у В'єтнамі). Як наслідок, ціле покоління, в ході соціалізації поставши перед викликом глобального порядку, що захопив і сферу уявленого, під час творення нової, глобальної ж спільноти, відповідно трансформувало цю сферу (причому масштаб змін можна зіставити з тими, що мали місце на межі Просвіти/Романтизму).

3. Глобальна комунікація у відкритому всім спільнотам діалогічному горизонті природно відсіює всі установки, руйнівні для діалогу (так, генерація 1968-го виявилася вочевидь позбавленою мілітаризму і расизму). З цього постає момент взаємної відповідальності представників кожної спільноти (Gemeinschaft) за очищення

уявленого своєї спільноти (отже, й солідарності в цьому), виявом чого і стають акти взаємного прощення, про які йшлося вище.

У цьому світлі природно постає питання щодо очищення українського уявленого від спадщини неконкурентної системи, залишеної після демонтажу радянського режиму. Не маючи змоги за умовами роботи розглянути його у повному обсязі, відзначимо пункти, які можуть мати евристичний потенціал для подальшого аналізу. Серед них ми назвемо: 1) технократичне по суті прочитання марксової спадщини; 2) процеси зміни уявленого, що мали місце в повоєнному/радянському суспільстві і 3) репресування моменту особистісного (громадянського) елемента в суспільних комунікаціях.

1. Можна констатувати, що за всіх застережень, Маркс був прочитаний в межах більшовицького проекту переустрою суспільства у принципово «технократичний» спосіб (досить згадати формулу комунізму як радянської влади з додаванням електрифікації, – де другий складник міг змінюватися, наприклад на хімізацію – втім принципово не змінюючи цілого). Слід визнати, що певні положення у Маркса дають підстави для подібного прочитання: пор. відомий пасаж щодо ручного і парового млина, які дають відповідно феодальний і буржуазний типи суспільства. Ми тут обмежимося лише вказівкою на відомий факт технологічного підґрунтя перетворень доби Нового часу у вигляді книгодрукування, компасу та пороху, які були відомі в Китаї, не породивши там, проте, подібних наслідків; що показує недостатність одномірно технократичних моделей пояснення історичних змін. (Найбільш цікаві здобутки таких по-різному визначавших себе щодо марксизму дослідників, як Вебер, Грамші або Андерсон, якраз і пов'язані з віднайденням опосередковуючих зв'язків між технологічними зрушеннями і соціальними реаліями, – як-от протестантська етика, органічна інтелігенція або уявлені спільноти). Очевидно, і сам Маркс, котрий перебував у постійному діалозі з сучасною гуманітаристикою, міг внести корективи до своєї моделі, коли б у нього вистачило часу для завершення його дослідницького проекту; так само, як це могла здійснити спільнота дослідників («колективний Маркс»), діючи в дусі розкутого інтелектуального пошуку, характерного для основоположника. Але тут ми і зіштовхуємося з другим чинником: змінами

в сфері уявленого, що мали місце в європейських державах по світовій війні (вище ми торкалися цього моменту в зв'язку з концепцією Д.Лівена), пов'язаними із загибеллю цілих верств освічених класів і, відповідно, зниженням рівня рефлексивності суспільств. Це повною мірою стосується Росії.

2. Масове «входження в історію» переважно аграрної країни (до того ж на тлі стрімкого зростання рівня нетерпимості в умовах всеохоплюючих соціальних зрушень, за відсутності традицій політичної толерантності [6]) спричинило те, що виклики і реалії нового глобального Gesellschaft, саме формованого в цей період (на кшталт інтелектуальної кооперації світових науки і мистецтв, побудованої на принципах гри з ненульовою сумою), виявилися вписуваними в горизонт Gemeinschaft домодерної спільноти (словник великоруської живої мови Даля фіксує цей переважно місцевий, «обласницький» її стан); міру зсуву рівня складності моделі перетворення суспільства можна показати на зіставленні формул «експропріації експропріаторів» і «грабуї награбоване».

3. Сполучення технократично прочитаного проекту абсолютного перетворення суспільства з архаїчними шарами уявленого мало результатом ресакралізацію публічного простору. Коли, за відомою формулою, правим можна бути лише з партією, очевидно, місця питанню, чи може партія бути неправою, не лишається. Критична інстанція відповідального мислення заступається беззастережною відданістю вождям. Як наслідок, замість фігури громадянина такий quasi-політичний устрій дає нам тип ф а н а т и к а. (Це тим очевидніше у зіставленні з полісним ідеалом громадянина Сократа, який прямо вказував на два наріжні моменти своєї відданості полісу: права вільно обговорювати закони держави, міняючи їх за потреби, і права вільно залишати межі держави, коли не згоден з її ладом).

Наведений аналіз проливає світло на фундаментальну роль проблеми примирення для української політичної комунікації; в т.ч. її розв'язання змінює самі засновки владно-опозиційної взаємодії. Очевидно, що спадщина неконкурентної системи, залучаючи кліше радянської пропаганди, зокрема, як аргументи в парламентських дискусіях, підважує начала української державності; понад те, як показав хід подій 2014–2015 рр., сприяє її насильницькому демонтажу. Звільнення національного уявленого від її залишків виступає

необхідним кроком реалізації моделі поділеної відповідальності, зокрема у владно-опозиційному вимірі, без якої немислима політична комунікація в модерному суспільстві.

Підсумуємо наш виклад, оглянувши основні пункти.

Відзначивши, що акції примирення відбуваються там, де, як правило, мали місце «чистки» (етнічні, конфесійні і под.), ми виявили за ними «волю-до-чистоти». Показавши, що її «фундаменталістський» вектор не є необхідним, далі ми звернулися до «катартичного» складника сучасної складної цивілізації (в зв'язку, зокрема, з місцем феномена мистецтва в модерну добу). Потім ми розглянули, як на тлі катастрофічних для світової цивілізації загроз, як дві світові війни, оформився компенсуючий вплив інститутів і практик примирення в післявоєнному світі (зокрема в триваючому дискурсі Нобелівської премії миру). Тут ми вказали на поступовий зсув до проблематики захисту прав людини і посилення екзистенційного чинника, як прощення; привернувши принагідно увагу до «повороту 1968-го». Нарешті, показавши відповідність вітчизняного досвіду цим процесам глобального світу мірою того, як українське суспільство ставало відкритішим, ми зауважили щодо важливості такого складника, як очищення вітчизняного уявленого від спадщини неконкурентної системи, вплив якої досі позначається у низькому рівні толерантності, спробі усунути вимір діалогу й зворотного зв'язку з політичної комунікації – що, очевидно, залишає її політичною лише за назвою.

-
1. Ливен Д. Аристократия в Европе. 1815–1914 / Д. Ливен. – СПб, 2000.
 2. Хендерсон М. Прощение: разрывая оковы ненависти / М. Хендерсон. – М., 2007.
 3. Извинения римского папы. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://magic666.forum2x2.ru/t95-topic>
 4. І. – 2003. Вип. 28; Війни і мир. – К., 2004.
 5. Курлански М. 1968. Год, который потряс мир / М. Курлански. – М., 2008.
 6. Данилов С.Ю. Гражданская война и общенациональное примирение: США, Россия, Испания / С.Ю.Данилов. – М., 2004.